

Κεφάλαιο 12 – Καταμερισμός της εργασίας και βιοτεχνία

Παρουσίαση 16/11/2024

Κεφάλαιο για τη βιοτεχνία, λοιπόν, ή αλλιώς «μανουφακτούρα», όπως αποδιδόταν στη μετάφραση του Κεφαλαίου από Σύγχρονη Εποχή. Βρισκόμαστε εντός της Τέταρτης Ενότητας του Πρώτου Τόμου του Κεφαλαίου, της ενότητας όπου αναπτύσσονται οι μηχανισμοί της σχετικής υπεραξίας. Μετά από μια γενική παρουσίαση της σχετικής υπεραξίας (κεφάλαιο 10), είδαμε την προηγούμενη φορά τη στοιχειακή μορφή της σχετικής υπεραξίας, τη συνεργασία (κεφάλαιο 11). Τα τρία αυτά κεφάλαια (συνεργασία, βιοτεχνία, βιομηχανία) διαγράφουν μια τροχιά. Η τροχιά αυτή είναι από τη μία πλευρά ιστορική: τα κεφάλαια αυτά μας εξιστορούν μια ιστορική μετάβαση και μια μετατόπιση της έμφασης του κεφαλαίου από μορφές συνεργασίας στον καταμερισμό εργασίας και στη βιομηχανοποίηση. Από την άλλη πλευρά, η τροχιά αυτή είναι λογική, περιεχομενική: μεταβαίνουμε από τη συνύπαρξη εργατών χωρίς καταμερισμό εργασίας στη μανουφακτούρα και τελικά στην εισαγωγή σύνθετων μηχανών, παρακολουθώντας την ολοένα και εντεινόμενη κάθεξη της παραγωγικής διαδικασίας από τη λογική του κεφαλαίου. Ο εναγκαλισμός του κεφαλαίου είναι υπαρκτός και αναπόφευκτος σε κάθε βαθμίδα, αλλά γινόμαστε μάρτυρες της προοδευτικής σύσφιξης του, μέχρι τελικής πνιγμονής. Το μαρξικό επιχείρημα χτίζεται βαθμιδωτά μέσα από τα τρία αυτά κεφάλαια, αλλά η επόμενη βαθμίδα εμπεριέχει την προηγούμενη και τη διαδέχεται καταργώντας/διατηρώντας την. Ζητήματα που μας απασχόλησαν στο κεφάλαιο για τη συνεργασία επανεμφανίζονται και στο κεφάλαιο για τη βιοτεχνία, αλλά και σε αυτό για τις μηχανές, η κάθε τεχνολογία σχετικής υπεραξίας επαναλαμβάνει τις ίδιες αντιφάσεις σε ολοένα πιο διευρυμένο και συγκεκριμένο επίπεδο. Ο μαρξικός στοχασμός είναι ανυσματικός, η μορφή της παρουσίας συγχρονίζεται με τη λογική ακολουθία των εννοιών.

1. Η διπλή προέλευση της βιοτεχνίας

Ο Μαρξ ανοίγει το κεφάλαιο με κάτι σαν ορισμό:

Η συνεργασία που βασίζεται στον καταμερισμό της εργασίας αποκτά την κλασική της μορφή στη βιοτεχνία. Ως χαρακτηριστική μορφή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγικής διαδικασίας κυριαρχεί στη διάρκεια της περιόδου της καθαυτό βιοτεχνίας, η οποία, χοντρικά, διαρκεί από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα μέχρι το τελευταίο τρίτο του 18^{ου} (σελ. 308, παρ. 1)¹.

¹ Στις περιπτώσεις όπου δεν αναγράφεται συγκεκριμένη βιβλιογραφική πηγή, τα παραθέματα και τα χωρία εντός εισαγωγικών είναι παρμένα από το Marx, Karl (2016). *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. Τόμος Πρώτος. ΚΨΜ.

Με αλγεβρική διατύπωση:

$$\text{Βιοτεχνία} = \text{Συνεργασία} + \text{καταμερισμός εργασίας}$$

Η μανουφακτούρα είναι ειδική και τροποποιημένη μορφή της απλής συνεργασίας, αποτελεί το ανάπτυγμά της προς συγκεκριμένη διάσταση, αυτήν της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Ο Μαρξ σπεύδει αμέσως να της αποδώσει έναν ιστορικό προσδιορισμό: η βιοτεχνία κυριάρχησε ιστορικά από το μέσο του 16^{ου} έως το τελευταίο τρίτο του 18^{ου} αιώνα. Συνεχίζει αναλύοντας τον «δισχιδή» τρόπο με τον οποίο αναδύθηκε η βιοτεχνία ως συγκεκριμένη μορφή της καπιταλιστικής παραγωγικής διαδικασίας. Η ενότητα αυτή μας προσφέρει μια *καταγωγική* ερμηνεία της ανάδυσης της βιοτεχνίας. Η γένεση της εντοπίζεται σε δύο διαδικασίες. Ας τις αποκαλέσουμε *καταχρηστικά επαγωγική και παραγωγική*, αν και οι όροι αυτοί δεν απαντώνται στο Κεφάλαιο.

Α) Επαγωγική διαδικασία

Ειδικευμένοι εργάτες που εκτελούν διαφορετικές εργασίες συγκεντρώνονται στον ίδιο χώρο και εργάζονται παράλληλα για την παραγωγή ενός κοινού τελικού προϊόντος. Διακριτές μορφές συνεργασίας συνενώνονται στον ίδιο χώρο και κάτω από την ίδια παραγωγική διαδικασία. Στην περίπτωση αυτή η βιοτεχνία έρχεται να συστεγάσει συνεργατικές χειροτεχνίες που μέχρι πρότινος ήταν διαχωρισμένες.

Β) Παραγωγική διαδικασία

Ειδικευμένοι εργάτες που εκτελούν «το ίδιο ή ομοειδές έργο» απασχολούνται από το ίδιο κεφάλαιο στον ίδιο εργασιακό χώρο. Αυτό που αρχικά αποτελούσε μια ενιαία εργασία καταμερίζεται και τεμαχίζεται σε διαφορετικούς χειρισμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους «αποκόπτονται ο ένας από τον άλλο, απομονώνονται, τίθενται σε χωρική παραλληλία» (σελ. 309, παρ. 2), ανατίθενται ο καθένας σε διαφορετική ομάδα χειροτεχνών και εκτελούνται όλοι ταυτόχρονα αντί για διαδοχικά. Όταν αυτός ο καταμερισμός και η κατάτμηση των χειρισμών οστεοποιείται, απολιθώνεται σε ένα πάγιο σύστημα καταμερισμένης εργασίας, τότε αναδύεται η βιοτεχνία ως νέα μορφή. Στην περίπτωση αυτή η βιοτεχνία εισάγει τον καταμερισμό σε μια χειροτεχνία που πρότινος εκτελούνταν με τη μορφή της συνεργασίας.

Ο Μαρξ κλείνει τη σύντομη ενότητα με μια χρήσιμη επισήμανση, τόσο για την περαιτέρω κατανόηση της βιοτεχνίας, όσο και για την αντιπαραβολή της με την εισαγωγή των μηχανών που θα ακολουθήσει:

→ η εργασία που επιτελείται σε μια βιοτεχνία παραμένει χειροτεχνική εργασία. Είναι αδιαχώριστη από την ίδια τη (μερική) εργάτρια (εξαρτάται απόλυτα από τις φυσικές και πνευματικές της δυνατότητες), καθώς και από τα εργαλεία που αυτή χρησιμοποιεί. Αυτή η διπλή πρόσδεση της χειρωνακτικής εργασίας στην εργάτρια και στα εργαλεία της έχει την εξής συνέπεια: ακριβώς επειδή η χειροτεχνική εργασία έχει αυτήν τη στενή τεχνική βάση «αποκλείει την πραγματικά επιστημονική ανάλυση της παραγωγικής διαδικασίας». Αυτή θα επιτευχθεί μόνο με την εισαγωγή μηχανών.

2. Ο μερικός εργάτης και το εργαλείο του

Αν η πρώτη ενότητα προσέγγιζε καταγωγικά την ιστορική προέλευση της βιοτεχνίας, η δεύτερη ενότητα διερευνά τη βιοτεχνία *αναλυτικά*, την αναλύει στα δύο στοιχεία της: τη δεξιότητα της (μερικής) εργάτριας και τα εργαλεία της. Εδώ ο Μαρξ φαίνεται να θέτει προσωρινά μέσα σε αγκύλες το ζήτημα της κοινωνικής μορφής. Εξετάζει τη βιοτεχνία σε αφαίρεση από κάθε συγκεκριμένο προσδιορισμό του κεφαλαιοκρατικού κοινωνικού δεσμού, στη διστορική, πανανθρώπινη γενικότητά της. Είναι σαν να προσεγγίζει τη μανουφακτούρα μέσα από γενικές ιδιότητες του *species-being*, του ειδολογικού όντος. Εξετάζουμε την ανθρώπινη δυνατότητα να καταμερίζει το έργο ως διαγενεακή ιδιότητα του ανθρώπινου είδους, όχι στη συγκεκριμένη υποστασιοποίησή της εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό γίνεται κυρίως για λόγους που έχουν να κάνουν με τον τρόπο παρουσίασης που επέλεξε ο Μαρξ. Το αν είναι εφικτό και θεωρητικά ενδεικνύόμενο να εξετάσουμε τη βιοτεχνία αποκλειστικά και μόνο σε τέτοιο επίπεδο αφαίρεσης θα το απαντήσει αρνητικά ο ίδιος ο Μαρξ στη συνέχεια του κεφαλαίου. Αλλά προς το παρόν παρακολουθούμε την αναλυτική διάκριση της βιοτεχνίας σε δύο στοιχεία: τη δεξιότητα και το εργαλείο.

Α) Η δεξιότητα

Η βιοτεχνία και ο καταμερισμός εργασίας αλυσοδένουν την εργάτρια να εκτελεί έναν μοναδικό χειρισμό εφ' όρου ζωής. Το ίδιο της το σώμα γίνεται «μονόπλευρο όργανο αυτού του χειρισμού». Η διάνοια, η φαντασία, η εφευρετικότητά της, οι σωματικές της ικανότητες, οι φυσικές της δεξιότητες, όλα προσδένονται σε ένα συγκεκριμένο έργο που επαναλαμβάνεται εσαεί και μέσα από την αέναη επανάληψη η εργασία τελειοποιείται, βελτιστοποιείται. Η εργάτρια ταυτίζεται με το έργο που επιτελεί, η εργασία της γίνεται προέκταση της εαυτής της, εργάτρια και εργασία είναι πλέον αδιαχώριστα. Έτσι, ο καταμερισμός εργασίας παράγει τη μερική εργάτρια ως την κατεξοχήν μορφή εργασιακής δύναμης που του αντιστοιχεί:

η βιοτεχνία παράγει στην πραγματικότητα τη δεξιότητα του μερικού εργάτη, καθώς αναπαράγει στο εσωτερικό του εργαστηρίου τον αυτοφυή διαχωρισμό των επιτηδευμάτων που βρήκε στην κοινωνία και τον ωθεί συστηματικά στα άκρα (σελ. 311, παρ. 2).

Μα τι είναι τελικά αυτή η μερική εργάτρια; Ο Μαρξ δεν το λέει ρητά αλλά από τα συμφραζόμενα προκύπτει ότι μερική εργάτρια είναι η ειδικευμένη εργάτρια. Η εργάτρια της βιοτεχνίας εγκαταλείπει τη γενική πολυπραγμοσύνη του παλιού, του ορθόδοξου, αυτοαπασχολούμενου τεχνίτη, απεκδύεται τις εγκυκλοπαιδικές γνώσεις, τη γενική παιδεία και την πολυμαθία, στενεύει τον γνωσιακό και μαθησιακό της ορίζοντα σε ένα και μοναδικό πεδίο, συρρικνώνει το εύρος των δυνατοτήτων της ακονίζοντάς τα φυσικά της προσόντα σε μία μόνο κατεύθυνση και για μία μόνο χρήση, γυμνάζει τα έμφυτα ταλέντα της για μία και μοναδική λειτουργία: μετατρέπεται σε δεξιότηχισσα, εξειδικεύεται. Ο καταμερισμός εργασίας είναι συνώνυμος της ειδικεύσης. Αν υπάρχει ένας ανθρωπολογικός τύπος που να συνάδει προς την εργασία στη βιοτεχνία, τότε αυτός δεν είναι άλλος από τη φιγούρα της ειδικευμένης εργάτριας.

Καθώς η εργάτρια μετασχηματίζει την εαυτή της σε δεξιότηχτισσα, μαθαίνει να αναλώνει λιγότερο χρόνο και κόπο για κάθε χειρισμό.

Η διαρκής επανάληψη της ίδιας περιορισμένης δραστηριότητας και η επικέντρωση της προσοχής σ' αυτό το περιορισμένο πράγμα διδάσκουν, με την εμπειρία, την επίτευξη του επιδιωκόμενου ωφέλιμου αποτελέσματος με την ελάχιστη ανάλωση δύναμης (σελ. 311, παρ.1).

Μέσα από τη δεξιότηχτία της, η εργάτρια έχει μεγιστοποιήσει την αποδοτικότητα κάθε της κίνησης. Αποφεύγει τις πλεονάζουσες κινήσεις, αποφεύγει περισπάσεις και αλόγιστες χρήσεις του μέσου εργασίας και της πρώτης ύλης: είναι laser-focused στο ανά χείρας έργο. Η μαεστρία της τη γλυτώνει από περιττό κόπο και από χαμένο χρόνο. Λόγω της εκτεταμένης εξοικείωσης με τους ίδιους επαναλαμβανόμενους χειρισμούς, μπορεί να τους εκτελέσει με μεγαλύτερη ταχύτητα και εσπευσμένο ρυθμό, χωρίς να γίνονται λάθη και να διακόπτεται η εργασιακή διαδικασία. Ένας παραδοσιακός χειροτέχνης που διεκπεραιώνει μόνος του και διαδοχικά όλες τις επιμέρους διαδικασίες για την παραγωγή ενός αποτελέσματος πρέπει συνεχώς να αλλάζει πόστο εργασίας, θέση του σώματος, εργαλεία της δουλειάς, υλικά με τα οποία έρχεται σε επαφή. Η εργάσιμη ημέρα του είναι γεμάτη πόρους, διάτρητη από περιττές ενασχολήσεις μέσα από τις οποίες διαφεύγει πολύτιμος εργάσιμος χρόνος. Η ειδικευμένη εργάτρια δεν αντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα. Η εργασία της επιτελείται πιο ανώδυνα, πιο αποτελεσματικά και πιο αποδοτικά από ό,τι αυτή του απαρχαιωμένου τεχνίτη. Ή τουλάχιστον αυτό θα ήταν το αναμενόμενο. Θα διαψευστούν οι ελπίδες μας στη συνέχεια, αλλά βρισκόμαστε ακόμη στην αρχή.

Αυτοί οι πόροι κλείνουν από τη στιγμή που ολόκληρη την ημέρα επιτελεί διαρκώς έναν και τον αυτό χειρισμό ή εξαφανίζονται στο βαθμό που μειώνονται οι εναλλαγές των χειρισμών του. Η αυξημένη παραγωγικότητα οφείλεται εδώ είτε στην αυξημένη ανάλωση εργασιακής δύναμης σε ένα δεδομένο χρονικό διάστημα, δηλαδή στην αυξημένη ένταση της εργασίας, είτε στη μείωση του μη παραγωγικού ξοδέματος της εργασιακής δύναμης. Το πλεόνασμα ανάλωσης της δύναμης που απαιτεί δηλαδή κάθε μετάβαση από την ησυχία στην κίνηση αντισταθμίζεται με τη μεγαλύτερη διάρκεια της κανονικής ταχύτητας, από τη στιγμή που αυτή έχει πλέον επιτευχθεί (σελ. 312, παρ. 2).

Η συγκέντρωση πολλών εργατριών στον ίδιο χώρο και στην ίδια παραγωγική διαδικασία (συνεργασία) και η εξειδίκευσή τους σε συγκεκριμένα πόστα και καθορισμένες λειτουργίες (καταμερισμός εργασίας) συνθέτουν τον συνδυασμένο συνολικό εργάτη. Στη συνεργασία υπήρχε ο συνολικός εργάτης. Εδώ ερχόμαστε σε επαφή με το power up του, τη μορφή Super Saiyan του. Οι μερικές εργάτριες συνεργάζονται για την πραγμάτωση ενός κοινού αποτελέσματος και αυτή η συνεργασία ειδικευμένων εργατριών συγκροτεί τον συνδυασμένο συνολικό εργάτη.

[...] ο συνδυασμένος συνολικός εργάτης που συνιστά τον ζωντανό μηχανισμό της βιοτεχνίας αποτελείται από τέτοιους μονόπλευρους μερικούς εργάτες. Σε σύγκριση

λοιπόν με την αυτοτελή χειροτεχνία, παράγεται περισσότερο σε λιγότερο χρόνο ή αυξάνεται η παραγωγική δύναμη της εργασίας (σελ. 311, παρ. 1).

Η παραγωγικότητα της εργασίας του συνδυασμένου συνολικού εργάτη είναι μεγαλύτερη από το άθροισμα της παραγωγικότητας της κάθε μεμονωμένης εργασίας που τον συναποτελούν. The whole is more than the sum of its parts (το Όλον είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των μερών του)². Γεννιέται έτσι μια συλλογική δύναμη που είναι μεγαλύτερη από τις συνιστώσες δυνάμεις που την απαρτίζουν. Όμως, στην βιοτεχνία, η ανάδυση αυτής της συνολικής δύναμης προϋποθέτει την εσωτερική κατάτμηση. Η βιοτεχνία πολλαπλασιάζει την παραγωγική δύναμη του συνολικού εργάτη της συνεργασίας, ακριβώς μέσα από τον διαχωρισμό, την εξειδίκευση, των κατακερματισμό. Δανειζόμενος ένα απόσπασμα από την ακόλουθη ενότητα:

Το ειδικό μηχάνημα της περιόδου της βιοτεχνίας παραμένει ο ίδιος ο συνδυασμένος συνολικός εργάτης, που αποτελείται από πολλούς μερικούς εργάτες. [...] Η μονομέρεια, ακόμη δε και η ατέλεια του μερικού εργάτη γίνονται η τελειότητά του όταν αυτός συνιστά ένα μέλος του συνολικού εργάτη. Η συνήθεια μιας μονόπλευρης λειτουργίας τον μετατρέπει σε όργανο της που δρα με φυσικό τρόπο, ενώ η συνάφεια του συνολικού μηχανισμού τον αναγκάζει να δρα με την κανονικότητα ενός τμήματος μηχανής (σελ. 319, παρ. 3, έως και σελ. 320, παρ. 1).

Αν ανθρωπολογικός τύπος της εργασίας στη βιοτεχνία είναι η φιγούρα της ατομικής, ειδικευμένης εργάτριας, τότε γενικός κοινωνιολογικός της τύπος είναι ο συνδυασμένος συνολικός εργάτης. Το τίμημα της δημιουργίας αυτής της συνδυασμένης δύναμης τύπου Voltron ή Megazord είναι ακριβώς η μονομέρεια, η μονόπλευρη ειδίκευση. Το ίδιο το σώμα της εργάτριας γίνεται ένα αυτόματο μονόπλευρο όργανο, το μυαλό της επιτελεί μια μονότονη λειτουργία, η ίδια γίνεται μονοδιάστατος άνθρωπος.

Από την άλλη πλευρά, η συνεχής ομοιόμορφη εργασία καταστρέφει την ελαστικότητα και την ενεργητικότητα του ζωτικού πνεύματος (του εργάτη), που βρίσκουν στην ίδια την εναλλαγή της δραστηριότητας την ανάπαυση και το κίνητρό τους (σελ. 312, παρ. 3).

Αυτό το ζήτημα θα επανεξεταστεί προς το τέλος της παρουσίασης.

B) Το εργαλείο

Την ειδίκευση της εργάτριας ακολουθεί και η εξειδίκευση των εργαλείων της. Για την ακρίβεια οι δύο ειδικεύσεις γίνονται παράλληλα, η μία ενημερώνει την άλλη. Η εργασία της μερικής εργάτριας απαιτεί εξειδικευμένα εργαλεία αλλά και η χρήση ειδικών εργαλείων προϋποθέτει ειδική κατάρτιση και εξοικείωση. Για να εργαστεί με μαστοριά η εργάτρια χρειάζεται ειδικά εργαλεία, για να αξιοποιηθούν στο έπακρο τα ειδικά

² Φράση που αποδίδεται συχνά στον Αριστοτέλη αλλά ο Αριστοτέλης γράφει κάτι αρκετά διαφορετικό. Mental note για τη συνέχεια.

εργαλεία απαιτείται μια μαστόρισσα. Μόνο στο Μπέρμινχαμ την εποχή του Μαρξ παράγονταν 500 διαφορετικοί τύποι σφυριών³.

Η διαφοροποίηση των εργασιακών εργαλείων, μέσα από την οποία εργαλεία του ίδιου είδους αποκτούν ιδιαίτερες σταθερές μορφές για κάθε ιδιαίτερη ωφέλιμη χρήση, και η εξειδίκευσή τους, μέσα από την οποία κάθε ιδιαίτερο εργαλείο δρα στο πλήρες εύρος του μόνο στα χέρια των ειδικών μερικών εργατών, χαρακτηρίζουν τη βιοτεχνία (σελ. 313, παρ. 1).

Στο κεφάλαιο που εξετάζουμε αφθονούν οι αναφορές των εργαλείων και των μερικών εργατριών ως όργανα ενός μεγαλύτερου συνόλου. Αλλά αυτή η οργανικιστική φρασεολογία λειτουργεί και ως μεταφορά για τα επιμέρους όργανα που συναρμολογούνται για να δημιουργήσουν τον ανθρώπινο οργανισμό. Ο Μαρξ μιλάει για εργαλεία και συχνά τα παρομοιάζει με ανθρώπινα όργανα, που το καθένα επιτελεί ειδική λειτουργία αλλά όλα μαζί ενώνονται σε ένα σώμα. Αυτή η παρομοίωση λειτουργεί για τον σχηματισμό του συνδυασμένου συνολικού εργάτη από τις μερικές εργάτριες αλλά ταυτόχρονα και για τη σχέση κάθε εργάτριας με τα εργαλεία της. Αυτήν τη δεύτερη ερμηνεία στηρίζει, πιο συγκεκριμένα, ένα απόσπασμα από την Καταγωγή των Ειδών του Δαρβίνου που παραθέτει αυτούσιο ο Μαρξ σε υποσημείωση:

«Εφόσον ένα και το αυτό όργανο πρέπει να επιτελέσει διαφορετικές εργασίες, ένας λόγος για τη μεταβλητότητά του μπορεί ενδεχομένως να βρεθεί στο ότι η φυσική επιλογή διατηρεί ή καταστέλλει κάθε μικρή απόκλιση της μορφής με μικρότερη μέριμνα απ' ό,τι εάν το ίδιο προοριζόταν μόνο για έναν ιδιαίτερο σκοπό. Έτσι, τα μαχαίρια που προορίζονται για να κόβουν πράγματα διάφορων ειδών μπορούν να έχουν γενικά μία και την αυτή μορφή, ενώ ένα εργαλείο που προορίζεται για μια συγκεκριμένη χρήση θα πρέπει να έχει διαφορετική μορφή για κάθε άλλη χρήση» (σελ. 313, υποσημείωση 31).

Ομοίως, αν πάμε αρκετά πίσω, στο πέμπτο κεφάλαιο του Πρώτου Τόμου του Κεφαλαίου, στο κεφάλαιο για την Εργασιακή Διαδικασία και Διαδικασία Αξιοποίησης, μπορούμε να διαβάσουμε τα εξής:

Το μέσο της εργασίας είναι ένα πράγμα ή ένα σύμπλεγμα πραγμάτων τα οποία ο εργάτης παρεμβάλλει μεταξύ αυτού και του εργασιακού αντικείμενου και τα οποία χρησιμεύουν ως αγωγοί της δραστηριότητάς του σ' αυτό το αντικείμενο. Χρησιμοποιεί τις μηχανικές, φυσικές, χημικές ιδιότητες των πραγμάτων για να τα βάλει να επιδράσουν ως μέσα δύναμης [Machtmittel] επί άλλων πραγμάτων σύμφωνα με το σκοπό του. Το αντικείμενο το οποίο ο εργάτης καταλαμβάνει άμεσα —πέρα από τη λήψη έτοιμων μέσων διαβίωσης, φερειπείν καρπών, όπου μόνο τα ίδια τα

³ Με ένα γρήγορο ιντερνετικό ψαχτήρι εντόπισα 27 διαφορετικά είδη κατσαβιδιών: 1.Flat Head or Slotted Head, 2.Phillips, 3.Pozidriv, 4.Frearsen or Reed and Prince, 5.Torx, 6.Hex or Hexagon, 7.Robertson or Square, 8.Clutch Head or Bow Tie, 9.Hex Socket, 10.JIS (Japanese Industrial Standard), 11.Bolster, 12.Spanner, 13.Multipurpose Screwdriver, 14.Offset, 15.Insulated, 16.VDE, 17.Torque Screwdrivers, 18.Electric, 19.Battery Operated, 20.Corded, 21.Cordless, 22.Magnetic, 23.Jeweler's Screwdriver, 24.Ratchet, 25.Tri-Wing, 26.Tri-Angle, 27.Tri-Point.

σωματικά όργανά του χρησιμεύουν ως εργασιακό μέσο – δεν είναι το εργασιακό αντικείμενο αλλά το εργασιακό μέσο. Έτσι, το ίδιο το Φυσικό καθίσταται όργανο της δραστηριότητάς του, ένα όργανο το οποίο αυτός προσθέτει στα δικά του σωματικά όργανα, προεκτείνοντας τη φυσική μορφή του, παρά τις ρήσεις της Βίβλου (σελ. 155, παρ. 2).

Και αν πάμε ακόμη πιο πίσω, στα Χειρόγραφα του 1844, εκεί ο Μαρξ, στην ίδια ενότητα που αναλύει το ειδολογικό όν (Gattungswesen, species-being), μας εξηγεί ότι «*η φύση είναι το ανόργανο σώμα του ανθρώπου*» [Μαρξ, Καρλ (2012). Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844. Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο. σελ. 92]. Η εικόνα που ανακαλείται στον νου είναι αυτή ενός ανόργανου (ή και οργανικού) εξωσκελετού (ή και ενδοσκελετού) που περιβάλλει (ή και βρίσκεται επί τα εντός) το ανθρώπινο σώμα και επεκτείνει, επαυξάνει, τροποποιεί και βελτιώνει τις δυνατότητές του.

Τέλος, αξίζει να ανατρέξουμε και στο κεφάλαιο 11 για τη Συνεργασία όπου, σε υποσημείωση και πάλι, ο Μαρξ, σχολιάζοντας το απόφθεγμα του Αριστοτέλη ότι ο άνθρωπος είναι ζώον πολιτικόν, διατυπώνει επιγραμματικά:

Ουσιαστικά, σύμφωνα με τον ορισμό του Αριστοτέλη, ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως αστυπολίτης. Είναι δε τόσο χαρακτηριστικός για την κλασική αρχαιότητα, όσο χαρακτηριστικός είναι για τους Γιάνκηδες ο ορισμός του Franklin ότι ο άνθρωπος είναι εκ φύσεως δημιουργός εργαλείων (σελ. 299, υποσημείωση 13).

Στην πραγματικότητα, αν συνδυάσουμε τους δύο ορισμούς, του Αριστοτέλη και του Βενιαμίν Φρανκλίνου, μπορούμε να έχουμε ένα πληρέστερο ορισμό που φαίνεται να συνηγορεί με όσα έχει γράψει κατά καιρούς ο Μαρξ και συγκεντρώθηκαν παραπάνω: ο άνθρωπος είναι ήδη πάντοτε μπλεγμένος σε κοινωνικές σχέσεις και μέσα από τις κοινωνικές αυτές σχέσεις παράγει τα εργαλεία που χρειάζεται για την αναπαραγωγή του. Ο άνθρωπος ως είδος δεν είναι ανώτερος των άλλων ειδών. Αντίθετα, αυτό που τον χαρακτηρίζει ειδολογικά είναι μια καταστατική έλλειψη, μια απουσία, ένα οντολογικό κενό, μια υπαρξιακή τρύπα. Τα άλλα είδη, όπως η αράχνη και η μέλισσα, φέρουν μέσα τους το σχέδιο, παράγουν περίτεχνους ιστούς και γεωμετρικά άρτια κηρήθρες επειδή είναι έτσι προγραμματισμένες. Δεν μπορούν να διαφύγουν από αυτόν τον κώδικα: είναι καταδικασμένες να κατασκευάζουν «αυτοφυώς» ιστούς και κυψέλες στο διηνεκές. Ο άνθρωπος, ωστόσο δεν διαθέτει κωδικοποιημένο σχέδιο, πάσχει από ένα καταγωγικό έλλειμμα. Γι' αυτό είναι αναγκασμένος να δημιουργεί κοινωνίες και να επαυξάνει το σώμα του με νέα όργανα-εργαλεία για να εξασφαλίζει την αναπαραγωγή του.

3. Οι δύο βασικές μορφές της βιοτεχνίας – Ετερογενής βιοτεχνία και Οργανική βιοτεχνία

Αν στην πρώτη ενότητα ο Μαρξ παρουσίασε τη βιοτεχνία από την οπτική της καταγωγής της και στη δεύτερη ενότητα προσέγγισε από μια αναλυτική σκοπιά τα δύο στοιχεία της, στην τρίτη ενότητα θα μας την αναλύσει μορφικά, ως προς τις μορφές στις οποίες

απαντάται. Και εδώ ο συγγραφέας διακρίνει δύο μορφές: την *ετερογενή βιοτεχνία* και την *οργανική βιοτεχνία*.

A) Ετερογενής βιοτεχνία

Ετερογενή αποκαλεί ο Μαρξ τη μορφή της βιοτεχνίας όπου κάθε μερική εργάτρια ή ομάδα εργατριών παράγει ξεχωριστά ένα συγκεκριμένο εξάρτημα ή ένα τμήμα του τελικού προϊόντος και κατόπιν συμβαίνει η τελική συναρμολόγηση. Κάθε ειδική εργασία παράγει το δικό της ενδιάμεσο αποτέλεσμα, και όλα μαζί ενοποιούνται στο τελικό προϊόν. Μηχανικά τεχνουργήματα και τα επιμέρους εξαρτήματά τους είναι τα χαρακτηριστικά παραδείγματα της ετερογενούς μορφής βιοτεχνίας. Το τελικό προϊόν έχει εξωτερική σχέση προς τα διάφορα στοιχεία που το απαρτίζουν. Αυτό έχει ως συνέπεια να μην απαιτείται ακριβής ποσοτικός συνδυασμός των μερικών εργατριών που απασχολούνται στην κάθε εργασιακή διαδικασία. Η αναλογία του αριθμού τους σε κάθε επιμερισμένο χειρισμό δεν χρειάζεται να είναι ακριβής και πλήρως καθορισμένη. Επιπλέον, οι εργάτριες μπορούν να υλοποιούν την ειδικευμένη τους εργασία από απόσταση, χωρίς να είναι αναγκαίο να συγκεντρώνονται στο ίδιο εργαστήριο. Αυτή η τηλεεργασία, ωστόσο, είναι «εντελώς διαφορετική από εκείνη του αυτοτελούς χειροτέχνη, ο οποίος εργάζεται για τους πελάτες του» (σελ. 315, παρ. 1).

B) Οργανική βιοτεχνία

Οργανική βιοτεχνία έχουμε όταν το προϊόν για να φτάσει στην τελική μορφή του περνάει από διάφορα στάδια, στο καθένα από τα οποία απασχολείται μία μερική εργάτρια ή ομάδα ειδικευμένων εργατριών που εκτελούν τον ειδικό τους χειρισμό. Εδώ η εργασιακή διαδικασία είναι βαθμιαία, κλιμακωτή, όπου η κάθε βαθμίδα ειδικευμένης εργασίας τροφοδοτεί την επόμενη με το ημιτελές προϊόν των χειρισμών της, μέχρι την τελική του ολοκλήρωση. Σε κάθε στάδιο η εκάστοτε εργάτρια ή η ομάδα εργατριών προμηθεύει την επόμενη με το υλικό πάνω στο οποίο πρόκειται να εργαστεί: το ενδιάμεσο προϊόν της μίας εξειδικευμένης ομάδας λειτουργεί ως πρώτη ύλη για την επόμενη εξειδικευμένη ομάδα. Στην περίπτωση της οργανικής μορφής υπάρχει όφελος από την συνύπαρξη όλων των εργατριών στον ίδιο χώρο, η τηλεεργασία καλό είναι να αποφεύγεται. Με τη συστέγαση γίνεται εφικτή η συρρίκνωση των νεκρών χρόνων μεταφοράς των ενδιάμεσων προϊόντων από τη μία ομάδα εργατριών στην άλλη. Οι «πόροι» της εργασιακής διαδικασίας κλείνουν.

Ασφαλώς δεν θα ήταν ιδιαίτερα παραγωγικό αν οι επόμενες ομάδες, που πρόκειται να επεξεργαστούν το προϊόν σε κάποια μετέπειτα βαθμίδα της παραγωγής του, κάθονται άπραγες περιμένοντας να ολοκληρώσει την εργασία της η ομάδα της προηγούμενης βαθμίδας. Γι' αυτόν τον λόγο ο βιοτεχνικός καταμερισμός της βιοτεχνίας ορίζει συγκεκριμένες αναλογίες ειδικευμένων εργατών ώστε να επιτυγχάνεται μια συνεχής και αδιάκοπη ροή προϊόντων από τη μία βαθμίδα στην επόμενη:

Οχι μόνο απλοποιεί και ποικίλλει τα ποιοτικά διαφορετικά όργανα του κοινωνικού συνολικού εργάτη, αλλά δημιουργεί και μια μαθηματικά σταθερή σχέση για το ποσοτικό εύρος αυτών των οργάνων, δηλαδή για τον σχετικό αριθμό εργατών ή για το σχετικό μέγεθος των εργατικών ομάδων σε κάθε ειδική λειτουργία. Μαζί με την

ποιοτική διάρθρωση αναπτύσσει τον ποσοτικό κανόνα και την αναλογικότητα της κοινωνικής εργασιακής διαδικασίας (σελ. 317, παρ. 2).

Στο σημείο αυτό, και ενώ έχει ήδη περιγράψει τις δύο μορφές βιοτεχνίας, ο Μαρξ προβαίνει σε ένα ιδιαίτερα αποκαλυπτικό σχόλιο για τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, που μας επιστρέφει στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου και όσα γράφτηκαν εκεί για την αφηρημένη εργασία. Παραθέτω το σχετικό χωρίο ακέραιο για να ακολουθήσει ο σχολιασμός:

Είναι σαφές ότι αυτή η άμεση εξάρτηση των εργασιών και συνεπώς των εργατών μεταξύ τους αναγκάζει κάθε μεμονωμένο άτομο να χρησιμοποιεί για τη λειτουργία του μόνο τον αναγκαίο χρόνο, και έτσι γεννιέται μια τελείως διαφορετική συνέχεια, ομοιομορφία, κανονικότητα και τάξη, επίσης δε και ένταση της εργασίας απ' ό,τι στην ανεξάρτητη χειροτεχνία ή ακόμη και στην απλή συνεργασία. Το ότι για ένα εμπόρευμα ξοδεύεται μόνο ο εργάσιμος χρόνος που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή του εμφανίζεται στην εμπορευματική παραγωγή εν γένει ως εξωτερικός καταναγκασμός του ανταγωνισμού, διότι για να το εκφράσουμε με επιφανειακό τρόπο, κάθε μεμονωμένος παραγωγός πρέπει να πουλήσει το εμπόρευμα στην αγοραία τιμή του. Αντιθέτως, η παράδοση μιας δεδομένης ποσότητας προϊόντων σε δεδομένο εργάσιμο χρόνο καθίσταται τεχνικός νόμος της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας (σελ. 316-317, παρ. 2 και 1 αντιστοίχως).

Υπενθυμίζω ότι τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας τον απαντήσαμε ήδη στις πρώτες σελίδες του πρώτου κεφαλαίου, εκεί όπου ο Μαρξ ανέλυε την έννοια του μεγέθους της αξίας, όπου και σημείωνε:

Θα μπορούσε να φανεί ότι, εάν η αξία ενός εμπορεύματος καθορίζεται από το ποσό εργασίας που έχει ξοδευτεί κατά την παραγωγή του, τότε, όσο πιο σκνός ή αδέξιος είναι ένας άνθρωπος, τόσο περισσότερη αξία θα έχει το εμπόρευμά του, διότι χρειάζεται τόσο περισσότερο χρόνο για την κατασκευή του. Εντούτοις, η εργασία [...] έχει τον χαρακτήρα μιας κοινωνικής μέσης εργασιακής δύναμης και δρα ως τέτοια κοινωνική μέση εργασιακή δύναμη, δηλαδή χρειάζεται για την παραγωγή ενός εμπορεύματος μόνο τον μέσο αναγκαίο ή κοινωνικά αναγκαίο χρόνο. Κοινωνικά αναγκαίος εργάσιμος χρόνος είναι ο εργάσιμος χρόνος που απαιτείται για να παραχθεί κάποια χρηστική αξία με τους δεδομένους, κοινωνικά κανονικούς όρους παραγωγής και με τον κοινωνικά μέσο βαθμό δεξιότητας και έντασης της εργασίας. [...] αυτό λοιπόν που καθορίζει το αξιακό μέγεθος είναι μόνο το ποσό της κοινωνικά αναγκαίας εργασίας ή του κοινωνικά αναγκαίου εργάσιμου χρόνου προς παραγωγή μιας χρηστικής αξίας (σελ. 22, παρ. 5 και σελ. 23, παρ. 1 και 2).

Τότε, ακολουθώντας την ανάλυση του Χάινριχ, είχαμε επισημάνει ότι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας δεν είναι ένα μέγεθος που προκύπτει από τη δαπανώμενη εργασία σε μία συγκεκριμένη παραγωγική διαδικασία, δεν δύναται να μετρηθεί με το ρολόι. Αλλά ούτε προκύπτει ως αλγεβρικό άθροισμα των συγκεκριμένων εργασιών, διότι

είναι μέγεθος που αφορά την αφηρημένη εργασία. Κάθε φορά που χρονομετρούμε μια μεμονωμένη εργασιακή διαδικασία, κάθε φορά που προσπαθούμε να υπολογίσουμε τον απαραίτητο εργάσιμο χρόνο για την παραγωγή ενός εμπορεύματος, καταπιανόμαστε με συγκεκριμένη εργασία και όχι με την αφηρημένη εργασία. Η αφηρημένη εργασία είναι μια πραγματική αφαίρεση που τίθεται από τον ίδιο τον κοινωνικό δεσμό σε κοινωνίες όπου επικρατεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Για τη συγκρότηση αυτής της πραγματικής αφαίρεσης απαιτείται η διαμεσολάβηση της ανταλλαγής και της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας δεν διαμορφώνεται στο επίπεδο της παραγωγής αλλά στο επίπεδο της καθολικής κοινωνικής σχέσης.

Μια περαιτέρω επεξήγηση αυτής της θέσης μπορούμε να εντοπίσουμε στο δέκατο κεφάλαιο, εκεί όπου ο Μαρξ μας πρωτοπαρουσίασε την έννοια της σχετικής υπεραξίας. Εκεί ο συγγραφέας ανέλυσε διεξοδικά τον λόγο που ωθεί έκαστο καπιταλιστή ώστε να επιλέγει να εισάγει στην διαδικασία παραγωγής, η οποία βρίσκεται υπό τον έλεγχό του, μια νέα τεχνολογία που αυξάνει την παραγωγικότητα της εργασίας. Για τον μεμονωμένο καπιταλιστή αυτό συνεπάγεται ατομικό κέρδος, καθώς με τη βοήθεια της νέας τεχνολογίας κατορθώνει να παράγει τα εμπορεύματα του με τρόπο ώστε η ατομική αξία αυτών των εμπορευμάτων να είναι χαμηλότερη της κοινωνικής αξίας τους. Έτσι νέμεται τη διαφορά. Συνεχίζει, λοιπόν, ο Μαρξ γράφοντας:

Η πραγματική αξία ενός εμπορεύματος δεν είναι όμως η ατομική αξία του αλλά η κοινωνική αξία του, δηλαδή δεν μετράται με τον εργάσιμο χρόνο τον οποίο κοστίζει πραγματικά στον παραγωγό στη μεμονωμένη περίπτωση, αλλά με τον εργάσιμο χρόνο που απαιτείται κοινωνικά για την παραγωγή του. [...] υπάρχει λοιπόν για κάθε μεμονωμένο κεφαλαιοκράτη το κίνητρο να καθιστά φθηνότερο το εμπόρευμα μέσα από την υψωμένη παραγωγική δύναμη της εργασίας (σελ. 289-290, παρ. 3 και 1 αντίστοιχα).

Για να αποκτήσει το προβάδισμα έναντι των υπολοίπων καπιταλιστών υιοθετεί νέες τεχνολογίες το ατομικό κεφάλαιο. Ο ανταγωνισμός με τα υπόλοιπα κεφάλαια είναι αυτός που το ωθεί στην καινοτομία και στην αναδιοργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας με σκοπό την αύξηση της παραγωγικότητας. Ομοίως, ο ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαίων είναι αυτός που πιέζει τους υπόλοιπους καπιταλιστές να μην μένουν πίσω, αλλά να υιοθετούν και αυτοί με τη σειρά τους τεχνολογικά μέσα, ώστε να μπορούν και αυτοί να συνεχίζουν να παράγουν σε εργάσιμους χρόνους που προσεγγίζουν τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας. Συμπυκνώνοντας τα παραπάνω, ο Μαρξ διατείνεται ότι ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας διαμορφώνεται εκτός της παραγωγής και επιβάλλεται σε αυτήν εξωτερικά, μέσω του ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού. Αυτό είναι το νόημα της φράσης: «Το ότι για ένα εμπόρευμα ξοδεύεται μόνο ο εργάσιμος χρόνος που είναι κοινωνικά αναγκαίος για την παραγωγή του εμφανίζεται στην εμπορευματική παραγωγή εν γένει ως εξωτερικός καταναγκασμός του ανταγωνισμού, διότι για να το εκφράσουμε με επιφανειακό τρόπο, κάθε μεμονωμένος παραγωγός πρέπει να πουλήσει το εμπόρευμα στην αγοραία τιμή του» (σελ. 316, παρ. 2).

Τότε για ποιον λόγο οι καπιταλιστές προσπαθούν να μειώσουν τον χαμένο χρόνο, να κλείσουν τους «πόρους» της εργάσιμης ημέρας, να εντατικοποιήσουν τους ρυθμούς εργασίας; Τι ακριβώς έκανε ο Τέιλορ όταν χρονομετρούσε τους εργάτες του, αν όχι να καθορίζει τον αναγκαίο εργάσιμο χρόνο; Ο Τέιλορ δεν καταμετρά τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας, αυτό είναι αδύνατο. Αντίθετα, προσπαθεί να προσαρμόσει τον χρόνο της συγκεκριμένης εργασίας στη γενική νόρμα που θέτει ο, εξωτερικά καθορισμένος, κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας. Κόβει περιττές κινήσεις, επιταχύνει τους χειρισμούς, βουλώνει τις τρύπες της εργάσιμης ημέρας από όπου διαφεύγει νεκρός χρόνος, αυτοματοποιεί τις λειτουργίες των εργατριών προκειμένου να προσεγγιστεί ο κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας. Μέσα από αυτές τις πρακτικές και αυτές τις μεθόδους οργάνωσης της εργασίας ο εξωτερικά-προς-την-παραγωγή προσδιορισμένος κοινωνικά αναγκαίος χρόνος εργασίας *«καθίσταται τεχνικός νόμος της ίδιας της παραγωγικής διαδικασίας»*. Μέσα από αυτές τις τεχνικές η πραγματική αφαίρεση αδράχνει την παραγωγική διαδικασία και έτσι σηματοδοτείται η κάθεξη της παραγωγής από την αφηρημένη εργασία.

4. Καταμερισμός της εργασίας εντός της βιοτεχνίας και καταμερισμός της εργασίας εντός της κοινωνίας

Στην ενότητα αυτή ο Κάρολος αποπειράται να συγκρίνει τον καταμερισμό εργασίας εντός της βιοτεχνίας με τον καταμερισμό εργασίας εντός της κοινωνίας, αναδεικνύοντας τις ομοιότητες αλλά και τις διαφορές και ασυνέχειες μεταξύ τους. Παράλληλα διαπραγματεύεται το ζήτημα της ύπαρξης καταμερισμού εργασίας πριν τον καπιταλισμό και εντός του καπιταλισμού. Και συγχρόνως προσπαθεί να αντιπαραβάλλει τον καταμερισμό εργασίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής με τον καταμερισμό εργασίας σε μη καπιταλιστικές (ή μη Δυτικές) κοινωνίες. Αυτή η ταυτόχρονη διαπραγμάτευση τριών διαφορετικών ζητημάτων περιπλέκει και αποδυναμώνει το μαρξικό επιχείρημα. Παλεύει ο συγγραφέας να εννοιολογήσει τη βιοτεχνία ως ειδικώς καπιταλιστική και τη βιοτεχνία ως προϋπάρχουσα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αυτό τον ωθεί να καταφύγει σε φυσικοποιητικά σχήματα και στην παραγωγή της ετερότητας με τη μορφή του οριενταλισμού, όταν μιλάει συγκεκριμένα για τις ασιατικές κοινωνίες⁴.

Αν δοκιμάσουμε να διυλίσουμε την ουσία του μαρξικού επιχειρήματος, μπορούμε να καταλήξουμε στο εξής σχήμα: οι τοπικές, γεωγραφικές, πολιτισμικές, ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνίας παράγουν έναν πρωτογενή καταμερισμό εργασίας. Η ανάδυση αυτού του πρωτογενούς καταμερισμού εργασίας δεν είναι «φυσικός νόμος» αλλά προϊόν της παγίωσης και «οστεοποίησης» έμφυλων, φυλετικών, θρησκευτικών και πολιτισμικών θεσμίσεων. Αυτός ο αρχικός καταμερισμός επιτρέπει την ανταλλαγή (διαφοροποιημένων) εμπορευμάτων στις μεθοριακές γραμμές των κοινωνιών, στα σημεία όπου έρχονται σε επαφή οι διαφορετικές κοινότητες. Και αυτός ο αρχικός

⁴ Βλ. Marginalia για τον Ασιατικό Τρόπο Παραγωγής.

καταμερισμός παράγει τον ιστορικό χωρισμό πόλης και υπαίθρου. Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας διευκολύνει την ανταλλαγή και κυκλοφορία εμπορευμάτων αλλά η ανταλλαγή δρα κατόπιν αναδραστικά και ισχυροποιεί αυτόν τον καταμερισμό. Οι ελεύθερες αγοροπωλησίες εδραιώνουν τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Ο βιοτεχνικός καταμερισμός εργασίας μεταφέρει αυτόν τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας εντός του εργαστηρίου, τον βαθαίνει, «τον αναπτύσσει και τον πολλαπλασιάζει». Αλλά, παράλληλα, ενισχύει τον κοινωνικό καταμερισμό και πέρα από το εργοστάσιο παράγοντας καινούργια επιτηδεύματα, νέες ειδικεύσεις, νέους παραγωγικούς κλάδους, νέους τομείς της παραγωγής. Αν η καπιταλιστική μανουφακτούρα παραλαμβάνει έναν ήδη υπάρχοντα καταμερισμό, πλέον τον απλώνει και τον εδραιώνει ώστε να καταλαμβάνει το σύνολο της κοινωνικής ζωής. Μέσα από έναν μηχανισμό ανάδρομης ανατροφοδότησης ο καταμερισμός στην παραγωγική διαδικασία απλώνεται και καταλαμβάνει ολόκληρη την κοινωνία.

Αρχίζει εδώ να διαφαίνεται η τελική πρόθεση του Μαρξ. Αν αρχικά επέλεξε να αναλύσει τη βιοτεχνία θέτοντας εντός παρενθέσεων τον επικαθορισμό της από τη λογική της αξίας, αυτό έγινε μόνο για λόγους που ευνοούσαν την παρουσίαση του υλικού. Σε καμία περίπτωση δεν αντιλαμβάνεται ο Μαρξ τον καταμερισμό εργασίας εντός της βιοτεχνίας ως απομονωμένο από τον συνολικό καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Το εργαστήριο δεν είναι μονωμένο από τη συνολική κοινωνική σχέση. Η αξία δομεί και τις δύο στιγμές του καταμερισμού εργασίας εντός της καπιταλιστικής κοινωνίας: δομεί τον καταμερισμό εργασίας στο εσωτερικό μιας μανουφακτούρας αλλά δομεί παράλληλα και τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας στην ολότητά του.

Ο βιοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας προϋποθέτει την άνευ όρων εξουσία [*Autorität*] του κεφαλαιοκράτη επί ανθρώπων οι οποίοι αποτελούν τα απλά μέλη ενός συνολικού οργανισμού που του ανήκει· ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αντιπαραθέτει μεταξύ τους ανεξάρτητους εμπορευματοπαραγωγούς οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν καμία άλλη αρχή [*Autorität*] πέρα από τον ανταγωνισμό, τον εξαναγκασμό που ασκεί επάνω τους η πίεση των αμοιβαίων συμφερόντων τους, όπως και στο ζωικό βασίλειο το *bellum omnium contra omnes*⁵ [πόλεμος όλων εναντίον όλων] διατηρεί λιγότερο ή περισσότερο τους όρους ύπαρξης όλων των ειδών (σελ. 326, παρ. 1).

Και ο Μαρξ συνεχίζει με μία περικοπή που μπορεί να διαβαστεί με δύο τρόπους:

Ως εκ τούτου η ίδια αστική συνείδηση που υμνεί τον βιοτεχνικό καταμερισμό της εργασίας, την ισόβια προσάρτηση του εργάτη σε μια λεπτομερή ασχολία και την άνευ όρων υποταγή των μερικών εργατών στο κεφάλαιο ως μια οργάνωση της εργασίας η οποία αυξάνει την παραγωγική δύναμη της καταγγέλλει εξίσου έντονα κάθε συνειδητό κοινωνικό έλεγχο και ρύθμιση της κοινωνικής παραγωγικής διαδικασίας ως παρέμβαση στα απαραβίαστα δικαιώματα της ιδιοκτησίας, στην ελευθερία και στην αυτοκαθοριζόμενη «ιδιοφυία» του ατομικού κεφαλαιοκράτη.

⁵ Σαφής αναφορά στο De Cive και στο διάσημο απόφθεγμα του Χομπς.

Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι οι ενθουσιώδεις απολογητές του εργοστασιακού συστήματος δεν βρήκαν να πουν τίποτε χειρότερο ενάντια σε κάθε γενική οργάνωση της κοινωνικής εργασίας από το ότι αυτή θα μετέτρεπε τη συνολική κοινωνία σε εργοστάσιο (σελ. 326, παρ. 1).

Ο Μαρξ εδώ χλευάζει την αστική σκέψη που απαιτεί σχεδιασμό, οργάνωση, πειθαρχία και εξαναγκασμό μέσα σε κάθε μανουφακτούρα, αλλά ταυτόχρονα υπεραμύνεται του ελεύθερου ανταγωνισμού και της ατομικής ιδιοκτησίας. Καταγελά τους απολογητές του εργοστασιακού συστήματος που συγκατατίθενται στον δεσποτισμό του κεφαλαιοκράτη εντός της παραγωγικής διαδικασίας, ενώ συγχρόνως υμνούν την απόλυτη ελευθερία των εμπορευματοκατόχων να ανταλλάσσουν εμπορεύματα κατά το δοκούν. Το παραπάνω χωρίο θα μπορούσε να διαβαστεί ως εάν ο Μαρξ να ευχόταν την επέκταση του σχεδιασμού από το εργοτάξιο σε ολόκληρη την κοινωνία. Σαν να αντέτεινε στους αστούς θεωρητικούς την εξής κριτική: εφόσον επιθυμείτε σχεδιασμό στη σφαίρα της παραγωγής, γιατί όχι και σχεδιασμό στη σφαίρα της κυκλοφορίας; γιατί όχι μια καθολική σχεδιασμένη οικονομία;

Γνώμη της παρουσίασης (και σε αυτό συντάσσεται με την ανάγνωση του Postone) είναι ότι δεν στοιχειοθετείται τοιουτοτρόπως η πρόθεση της μαρξικής επιχειρηματολογίας. Όπως έχουμε δει και στο τέταρτο κεφάλαιο για τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, προκειμένου να άρει τις μυστικοποιήσεις της σφαίρας της ανταλλαγής, αυτής της «θορυβώδους σφαίρας που εδράζεται στην επιφάνεια», η μαρξική ανάλυση όφειλε να καταδυθεί «στον κρυφό τόπο της παραγωγής» όπου η είσοδος είναι απαγορευμένη «εις τους μη έχοντες εργασία». Το νόημα της ελευθερίας που επικρατεί στη σφαίρα της κυκλοφορίας βρίσκεται κρυμμένο στον εξαναγκασμό που κυριαρχεί στη σφαίρα της παραγωγής. Το μαρξικό επιχείρημα ασκεί κριτική τόσο στον σχεδιασμό που επικρατεί στα εργασιακά κάτεργα, όσο και στην ελευθερία που διέπει την αγορά ως μέσο διανομής, αναδεικνύοντας ακριβώς την κοινή τους αγκύρωση στη λογική της αξίας. Αναγνωρίζει και τον σχεδιασμό αλλά και το *laissez-faire* ως όψεις του ίδιου κάλπικου νομίσματος, δεν στρέφει τον ένα έναντι του άλλου. Υπέρβαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δεν είναι μια σχεδιασμένη οικονομία όπου έχει υπερνικηθεί η αναρχία των αγορών. Ξεπέρασμα του καπιταλισμού συνιστά η παράλληλη κατάργηση του δεσποτικού καταμερισμού εργασίας στα εργαστήρια μαζί με την κατάργηση της αγοράς ως μέσου διανομής. Σχεδιασμένα ή άναρχα, αμφότερα αποτελούν στιγμές της ίδιας αχαλίνωτης ενόρμησης του κεφαλαίου.

5. Ο κεφαλαιοκρατικός χαρακτήρας της βιοτεχνίας

Γράφτηκε στην αρχή της παρουσίασης ότι στα κεφάλαια 11, 12 και 13 η μαρξική ανάλυση διαγράφει μια ελλειπτική τροχιά ιχνογραφώντας τον τρόπο με τον οποίο το κεφάλαιο συσφίγγει προοδευτικά την παραγωγική διαδικασία μέχρι ασφυξίας. Κάθε ξεχωριστό κεφάλαιο, ωστόσο, χαράσσει την δική του εσωτερική τροχιά. Στο κεφάλαιο 12 ο Μαρξ ξεκίνησε εξετάζοντας τη βιοτεχνία απαλλαγμένη από κάθε κοινωνικό καθορισμό που

να παραπέμπει στη λογική του καπιταλιστικού κοινωνικού δεσμού. Αλλά αυτό το έπραξε μόνο προς διευκόλυνση της παρουσίασης, χωρίς να υπονοεί ότι οι τεχνικές παράμετροι του καταμερισμού εργασίας υπάρχουν ανεξάρτητα από τη λογική του κεφαλαίου. Στην τελευταία ενότητα του κεφαλαίου αποκαλύπτεται περίτρανα το σχήμα που είχε σχεδιάσει ο Μαρξ εκ προοιμίου:

Όπως στην απλή συνεργασία, έτσι και στη βιοτεχνία το σώμα εργασίας που λειτουργεί είναι μια μορφή ύπαρξης του κεφαλαίου. Ο κοινωνικός παραγωγικός μηχανισμός που αποτελείται από πολλούς ατομικούς μερικούς εργάτες ανήκει στον κεφαλαιοκράτη. Συνεπώς η παραγωγική δύναμη που πηγάει από το συνδυασμό των εργατών εμφανίζεται ως παραγωγική δύναμη του κεφαλαίου. Η καθυπόβι βιοτεχνία δεν υποτάσσει απλώς τον προηγούμενως αυτοτελή εργάτη στο πρόσταγμα και στην πειθαρχία του κεφαλαίου αλλά επιπλέον δημιουργεί μια ιεραρχική διάρθρωση μεταξύ των ίδιων των εργατών (σελ. 330, παρ. 1).

Η συνεργασία και η βιοτεχνία «είναι στις απαρχές τους ένα αυτοφυές μόρφωμα» (σελ. 333). Παρακάμπουμε τη φυσικοποίηση των κοινωνικών διεργασιών για να εστιάσουμε στην ουσία των διατυπώσεων. Συνεργασία και καταμερισμός εργασίας υπήρχαν και πριν τον καπιταλισμό. Ωστόσο, άπαξ και υπαχθούν στη λογική του κεφαλαίου, χάνουν κάθε ανεξάρτητη λειτουργία, οι τεχνικές παράμετροί τους γίνονται παράμετροι της διαδικασίας αξιοποίησης. Δεν έχει σημασία τι προηγήθηκε χρονικά για την κατανόηση και κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Από τη στιγμή που αποκτούν κάποια σταθερότητα και εύρος ύπαρξης γίνονται συνειδητές, σχεδιασμένες και συστηματικές μορφές του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η ιστορία της καθυπόβι βιοτεχνίας δείχνει πως ο ιδιόμορφος καταμερισμός της εργασίας της αποκτά τις κατάλληλες μορφές του αρχικά εμπειρικά, πίσω από τις πλάτες των δρώντων προσώπων, κατόπιν όμως, ακριβώς όπως η συντεχνιακή χειροτεχνία, προσπαθεί να διατηρήσει παραδοσιακά τη μορφή που έχει αποκτήσει και σε μεμονωμένες περιπτώσεις τη διατηρεί επί αιώνες. [...]

Ως ειδικά κεφαλαιοκρατική μορφή της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής — και με τις προδομένες βάσεις δεν μπορούσε να αναπτυχθεί διαφορετικά παρά μόνο με την κεφαλαιοκρατική μορφή —, είναι απλώς μια ιδιαίτερη μέθοδος γέννησης σχετικής υπεραξίας ή αύξησης της αυτοαξιοποίησης του κεφαλαίου — αυτό που ονομάζεται κοινωνικός πλούτος, *Wealth of nations* κ.λπ. — εις βάρος των εργατών (σελ. 333, παρ. 3 και σελ. 334, παρ.1).

Είναι η δεύτερη φορά που συναντάμε τη φράση «πίσω από τις πλάτες» στον Πρώτο Τόμο του Κεφαλαίου. Η πρώτη ήταν στις απαρχές, στην ενότητα 2. Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παρασταίνεται στα εμπορεύματα του πρώτου κεφαλαίου. Εκεί, αναλύοντας την αφηρημένη εργασία, ο Μαρξ σημείωνε:

Οι διάφορες αναλογίες στις οποίες διαφορετικά είδη εργασίας ανάγονται σε απλή εργασία ως μονάδα μέτρησής τους σταθεροποιούνται μέσω μιας κοινωνικής

διαδικασίας πίσω από τις πλάτες των παραγωγών και τους εμφανίζονται συνεπώς ως δεδομένες από την παράδοση (σελ. 27, παρ. 1).

Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε κάτι που εμφανίζεται ως φυσικό, ως αυτονόητο, ως «αυτοφύες», ως απλό τεχνικό στοιχείο μιας εργασιακής διαδικασίας που ως τέτοια φαντάζει διστορική και κομμάτι του *species-being*, μέρος των δυνατοτήτων του ειδολογικού όντος. Στην πραγματικότητα, εντούτοις, και στις δύο περιπτώσεις αυτό το εμπειρικά προσδιορισμένο και «αυτοφύες» στοιχείο δεν είναι παρὰ αποτέλεσμα μιας διαδικασίας που συμβαίνει πίσω από την πλάτη των εμπλεκόμενων. Αυτή η πιασμένη διεργασία μπορεί να γίνει κατανοητή ως ένα «πάντοτε ήδη»⁶, ως κάτι που προϋπάρχει των εμπλεκόμενων στη διαδικασία, που προϋπάρχει της ίδιας της τεχνικής διαδικασίας και του ίδιου του καταμερισμού εργασίας και τα ορίζει, τα υπάγει στη λογική της. Αυτή η διεργασία δεν είναι άλλη από την αυτοαξιοποιούμενη αξία, το αυτόματο υποκείμενο που ενεργοποιεί τη συνεργασία, τον καταμερισμό εργασίας, τη βιοτεχνία και τη μεγάλη βιομηχανία για να εγγυηθεί την αναπαραγωγή της σε διαρκώς διευρυνόμενη κλίμακα, στην προσπάθειά της να εντάξει κάθε κοινωνική διαδικασία στην ολότητα του κεφαλαίου. Κατ' αυτήν την έννοια, ο Αριστοτέλης είχε περισσότερο δίκιο από ό,τι του αναγνωρίζεται: το Όλον όχι μόνο είναι μεγαλύτερο από το άθροισμα των μερών του, αλλά είναι και πρωθύστερο. Τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους. Η αξία προηγείται της τεχνικής, του καταμερισμού εργασίας, της δεξιότητας, του εργαλείου, της μανουφακτούρας, του μεταβολισμού με τη φύση, του ειδολογικού όντος. Πάντοτε ήδη.

Η βιοτεχνία και ο καταμερισμός εργασίας πολλαπλασιάζουν την παραγωγική δύναμη της εργασίας. Γεννιέται έτσι μια συλλογική δύναμη που είναι μεγαλύτερη από τις συνιστώσες δυνάμεις που την απαρτίζουν. Και είδαμε ήδη από τη δεύτερη ενότητα ότι αυτό έχει ως απότοκο τη μονομέρεια και τη συρρίκνωση του εύρους δυνατοτήτων της ειδικευμένης εργάτριας. Αλλά στην δεύτερη ενότητα αυτό μας παρουσιάστηκε προσωρινά ως διστορική σταθερά, ως ατυχές αποτέλεσμα κάθε μορφής ειδικεύσεως, σε οποιαδήποτε ιστορική στιγμή και σε οποιαδήποτε κοινωνία και αν συμβαίνει. Πλέον, στην καταληκτική ενότητα του κεφαλαίου αποκαλύπτεται ότι ο Μαρξ αναφερόταν στην καπιταλιστική κοινωνία *all along*. Η διαρκής επιταγή άντλησης υπεραξίας και όχι οι τεχνικές παράμετροι της εργασίας είναι αυτή που μετατρέπει την εργάτρια σε μονοδιάστατο άνθρωπο. Αν η απόλυτη υπεραξία εξαντλούσε την εργασιακή της δύναμη μέσα από την παράταση της εργάσιμης ημέρας, ο καπιταλιστικός καταμερισμός εργασίας φτωχαίνει τις «ατομικές παραγωγικές δυνάμεις».

Στη βιοτεχνία, οι πόροι της εργάσιμης ημέρας, από όπου ξεγλιστρούσε ο χρόνος, πλέον κλείνουν. Αλλά αυτό δεν συνεπάγεται πιο ξεκούραστη και πιο ανώδυνη εργασία για την εργάτρια, όπως θα περιμέναμε από την ανάπτυξη των τεχνικών δεξιοτήτων της. Η εξειδίκευση δεν της προσφέρει πιο ανάλαφρη εργασία, όπως μας είχε κάνει να

⁶ Το χαιντεργκεριανό *immer schon*, που δανείστηκε ο Αλτουσέρ στο δοκίμιο του *Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους: ένα σχέδιασμα* (1970) και έτσι το ενέταξε στη μαρξιστική θεωρία. Στα γαλλικά αποδίδεται ως *toujours-déjà-donné*, στα αγγλικά ως *always-already*.

περιμένουμε ο Μαρξ στη δεύτερη ενότητα. Συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Στη «μείωση του μη παραγωγικού ξοδέματος της εργασιακής δύναμης» (σελ. 312) προστίθεται «η αυξημένη ανάλωση εργασιακής δύναμης σε ένα δεδομένο διάστημα, δηλαδή η αυξημένη ένταση της εργασίας» (σελ. 312). Η εργασία εντατικοποιείται, διότι ο σχεδιασμός της παραγωγικής διαδικασίας βρίσκεται στα χέρια του κεφαλαίου. Η δεξιότητα αντί για ευεργέτημα αποδεικνύεται συμφορά. Ακριβώς διότι την παραγωγή οργανώνει η λογική της αξίας. Αν θέλαμε να μεταφράσουμε τα παραπάνω στο ιδιόλεκτο ενός ίσως κάπως ξεπερασμένου μαρξισμού, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι το κεντρικό επιχείρημα που διατρέχει ολόκληρο το κεφάλαιο 12 είναι το εξής: οι παραγωγικές σχέσεις καθορίζουν τις παραγωγικές δυνάμεις και όχι το αντίθετο, όπως θα επιθυμούσε ο ορθόδοξος μαρξισμός.

Ενώ η απλή συνεργασία αφήνει εν πολλοίς αμετάβλητο τον τρόπο εργασίας των μεμονωμένων ατόμων, η βιοτεχνία την επαναστατικοποιεί εκ βάθρων και αδράχνει την ατομική εργασιακή δύναμη από τη ρίζα της. Παραμορφώνει τον εργάτη μετατρέποντάς τον σε έκτρωμα, καθώς προωθεί σαν σε θερμοκήπιο τη μερικότητα της δεξιότητάς του, καταπιέζοντας έναν ολόκληρο κόσμο παραγωγικών ορμών και καταβολών, όπως στα κράτη του [ποταμού] Λα Πλάτα σφάζουν ένα ολόκληρο ζώο για να εκμεταλλευτούν το τομάρι ή το λίπος του (σελ. 330, παρ. 1).

Και στη συνέχεια:

Καθώς έχει καταστεί ανίκανος, ως προς τη φυσική ιδιοσυστασία του, να κατασκευάσει κάτι αυτοτελές, ο βιοτεχνικός εργάτης αναπτύσσει παραγωγική δραστηριότητα απλώς μόνο ως εξάρτημα στο εργαστήριο του κεφαλαιοκράτη. [...] ο καταμερισμός της εργασίας αποτυπώνει στον βιοτεχνικό εργάτη μια σφραγίδα που τον στιγματίζει ως ιδιοκτησία του κεφαλαίου (σελ. 330, παρ. 1)

Ο συνδυασμένος συνολικός εργάτης απαρτίζεται από ακρωτηριασμένες ατομικές υπάρξεις. Έχοντας εκποιήσει την εργασιακή τους δύναμη στον κεφαλαιοκράτη, οι εργάτριες χάνουν μαζί και κάθε δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τις παραγωγικές τους δυνάμεις για κάτι άλλο πέρα από την παραγωγή εμπορευμάτων για τον κεφαλαιοκράτη. Η δεξιότητα που αποκτούν, αντί να απελευθερώνει δυναμικές, συρρικνώνει έναν «ολόκληρο κόσμο παραγωγικών ορμών» που κυοφορείται εντός τους.

[Ο βιοτεχνικός καταμερισμός της εργασίας] αναπτύσσει την κοινωνική παραγωγική δύναμη της εργασίας όχι μόνο για τον κεφαλαιοκράτη αντί για τον εργάτη, αλλά μέσα από το σακάτεμα του ατομικού εργάτη. Παράγει νέους όρους για την κυριαρχία του κεφαλαίου στην εργασία. Ενώ λοιπόν από τη μία πλευρά εμφανίζεται ως ιστορική πρόοδος και ως αναγκαία στιγμή ανάπτυξης στη διαδικασία οικονομικής διαμόρφωσης της κοινωνίας, από την άλλη πλευρά εμφανίζεται ως μέσο πολιτισμένης και εκλεπτυσμένης εκμετάλλευσης (σελ. 334, παρ. 1).

Για να καταλήξει στην κάτωθι παρατήρηση, που συμπυκνώνει και την θεωρητική τροχιά των τριών κεφαλαίων:

Αυτό που χάνουν οι μερικοί εργάτες συγκεντρώνεται απέναντί τους στο κεφάλαιο. Αποτελεί προϊόν του βιοτεχνικού καταμερισμού της εργασίας το να αντιπαρατίθενται οι πνευματικές δυνάμεις της υλικής διαδικασίας παραγωγής στους εργάτες ως ξένη ιδιοκτησία και ως δύναμη που τους εξουσιάζει. Αυτή η διαδικασία χωρισμού ξεκινά στην απλή συνεργασία, όπου ο κεφαλαιοκράτης αντιπροσωπεύει απέναντι στους μεμονωμένους εργάτες την ενότητα και τη βούληση του κοινωνικού εργασιακού σώματος. Αναπτύσσεται στη βιοτεχνία, η οποία ακρωτηριάζει τον εργάτη σε μερικό εργάτη. Ολοκληρώνεται στη μεγάλη βιομηχανία, η οποία διαχωρίζει την επιστήμη ως αυτοτελή παραγωγική δύναμη από την εργασία και την εξαναγκάζει [να υπαχθεί] στην υπηρεσία του κεφαλαίου (σελ. 331, παρ. 1).

Οι πνευματικές δυνάμεις της διαδικασίας παραγωγής αντιπαρατίθενται, μας τονίζει ο Κάρολος, στις εργάτριες ως ξένη ιδιοκτησία και ως δύναμη που τις εξουσιάζει, εννοώντας ότι ο σχεδιασμός και η οργάνωση της παραγωγής ξεφεύγει από τον έλεγχό τους και βρίσκεται στα χέρια του κεφαλαίου. Εντούτοις, αυτό το σχέδιο δεν καταφέρνει ποτέ να εφαρμοστεί στην εντέλεια, καθώς προσκρούει διαρκώς στην εργατική ανυποταξία. Η εργατική αντίσταση παίρνει πολλές μορφές και ορθώνει διαρκώς εμπόδια στην «ομοιομορφία, κανονικότητα και τάξη» που θα επιθυμούσε ο κεφαλαιοκράτης να επικρατεί στην εργασιακή διαδικασία. Απουσίες, κωλυσιεργίες, λούφα, σαμποτάζ αλλά και ανοικτές αντιπαραθέσεις με την ιδιοκτησία και συλλογικές διεκδικήσεις συμβάλλουν ώστε «τα παράπονα για την έλλειψη πειθαρχίας των εργατών [να] διατρέχουν συνεπώς όλη την περίοδο της βιοτεχνίας» (σελ. 337, παρ. 3). Η κυριότερη έκφανση αυτής της διάχυτης ανυποταξίας που εντοπίζει ο Μαρξ είναι η ακατάπαυστη αντίσταση στις προσπάθειες του κεφαλαίου να αποειδικεύσει την εργασία. Σχολιάζει εκ νέου ο Μαρξ τους εγγενείς περιορισμούς της βιοτεχνίας που, ως μέθοδος καταμερισμού εργασίας, παραμένει στενά συνδεδεμένη με τη δεξιολογία του εργάτη και με τα εργαλεία της δουλειάς του. Αλλά δεν παραλείπει, πίσω από τους εγγενείς αυτούς περιορισμούς να εντοπίζει τη σθεναρή υπεράσπιση της ειδικευμένης εργασίας από την πλευρά των εργατών.

Υπεράσπιση, ωστόσο, που έλαβε πολύ αμφισβητούμενες μορφές. Διότι οι αγώνες των ειδικευμένων εργατών υπήρξαν αγώνες για την κατοχύρωση της ειδικότητάς τους, πολύ συχνά σε βάρος των ανειδίκευτων εργατών που το κεφάλαιο προσπαθούσε να εισάγει στη μανουφακτούρα. Οι ειδικευμένοι εργάτες υπερασπίστηκαν με περηφάνια το απαιτούμενο διάστημα εκπαίδευσης για την εκμάθηση των εργασιακών τους δεξιοτήτων απέναντι στις προσπάθειες της εργοδοσίας να περιορίσει τον χρόνο μαθητείας. Αλλά, όπως και στις συντεχνίες του Μεσαίωνα, αυτή η παρατεταμένη διάρκεια της εκπαίδευσης λειτουργούσε και ως φραγμός στην είσοδο ανειδίκευτων εργατών στο εργαστήριο, και μάλιστα φραγμός που έθεταν οι ίδιοι οι εργάτες προς τους συναδέλφους τους. Ομοίως, η άλλη μορφή που πήρε ιστορικά η υπεράσπιση της ειδικευμένης εργασίας ήταν ο αποκλεισμός από τους εργασιακούς χώρους γυναικών και παιδιών, καθώς η εργασία της γυναίκας σε μια πατριαρχική κοινωνία θεωρείται σχεδόν εξ ορισμού ανειδίκευτη. Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο για την Εργάσιμη Ημέρα, η προάσπιση των ειδικευμένων

θέσεων εργασίας από τους ίδιους τους εργάτες, σπάνια λάμβανε και λαμβάνει τη μορφή αλληλεγγύης προς τα πιο υποτιμημένα, εμφυλοποιημένα και φυλετικοποιημένα κομμάτια της εργατικής τάξης,

Αυτήν, λοιπόν, την αποφασιστική αντίσταση των ειδικευμένων εργατών θα επιχειρήσει να σπάσει το κεφάλαιο με την εισαγωγή μηχανών στην παραγωγική διαδικασία. Κατά αυτόν τον τρόπο θα επιχειρήσει να διευρύνει τη στενή τεχνική βάση πάνω στην οποία βασίζεται η βιοτεχνία και παράλληλα να αποσυνδέσει την παραγωγική διαδικασία από τη δεξιοτεχνία των εργατών. Αλλά αυτή είναι μια ιστορία που οφείλει να τη διηγηθεί κάποια μελλοντική παρουσίαση.

Βιβλιογραφία

- Baudrillard, Jean (1990). Ο Καθρέφτης της Παραγωγής ή η κριτική αυταπάτη του ιστορικού υλισμού. (Σ. Μπενετάτος, μτφ.). Αλεξάνδρεια.
- Fracchia, Joseph (2005). A reinterpretation of Marx's critical theory: Human Corporeal Organisation as the 'First Fact' of Historical Materialism. *Historical Materialism*, volume 13:1 (33–61).
- Mau, Søren (2023). *Mute Compulsion: A Marxist Theory of the Economic Power of Capital*. Verso.
- Νέγκρι, Αντόνιο (1983). Από τον εργάτη-μάζα στον κοινωνικό εργάτη (ο ιταλικός Μάης). (Χ. Νάσιος, μτφ.). Κομμούνα/Θεωρία 4.
- Postone, Moishe (1993). *Time, Labour and Social Domination: A reinterpretation of Marx's critical theory*. Cambridge University Press
- Reading Capital in Sydney (31 July, 2010). Stuff happens behind our backs. <https://readingcapitalsydney.wordpress.com/2010/07/31/stuff-happens-behind-our-backs/>
- Schmidt, Alfred (1971). *The Concept of Nature in Marx*. NLB.

Συζήτηση

Ο μυθικός τεχνίτης

Υπάρχει μια κεντρική αμφισημία στο κεφάλαιο για τη βιοτεχνία που απέφυγα να σχολιάσω σε ολόκληρη την παρουσίαση και αφορά το γεγονός ότι ο Μαρξ αναφέρεται στη μερική εργάτρια σαν να ήταν συγχρόνως εξειδικευμένη και αποειδικευμένη. Αυτό το μοτίβο επανέρχεται συχνά μέσα στο κεφάλαιο, και όλες οι σχετικές διαπιστώσεις που εντόπισα συνηγορούν υπέρ αυτής της ερμηνείας: η εξειδικευμένη εργάτρια είναι λιγότερο ειδικευμένη από κάποιον προγενέστερο τεχνίτη, που συνήθως είναι

«αυτοτελής» και «εργάζεται για τους πελάτες του» (σελ. 315, παρ. 1). Εμένα αυτή η αμφισημία πολύ με μπερδεύει.

Προφανώς ο Μαρξ κάποια εμπειρική πραγματικότητα περιγράφει, κάποια αλήθεια έχουν τα λεγόμενά του, κάτι αντίστοιχο θα συμβαίνει στην εποχή του και τον ωθεί σε αυτές τις διαπιστώσεις. Αλλά δεν μπορώ να απαλλαγώ από την αίσθηση ότι αυτός ο τεχνίτης είναι εν μέρει μυθικό ή μυθοποιημένο πρόσωπο. Καταρχάς, αν το πάρουμε ιστορικά, οι τεχνίτες του Μεσαίωνα ήταν αφεντικά, καθόριζαν τη διαχείριση των συντεχνιών τους και απασχολούσαν πολυάριθμους εργαζόμενους και μαθητευόμενους στα εργαστήριά τους. Η άλλη λύση είναι να αναφέρεται σε ελεύθερους επαγγελματίες και αυτοαπασχολούμενους. Και πάλι δεν μιλάμε για εργάτριες, για αστούς ή μικροαστούς μιλάμε. Ίσως ο Μαρξ συγκρίνει την ίδια τη συνθήκη του να δουλεύεις για κάποιον άλλο με τα ελευθέρια επαγγέλματα. Αλλά τότε η συνθήκη του εργάτη είναι από μόνη της αποειδίκευση, δεν ευθύνεται ο καταμερισμός εργασίας. Υπό αυτήν την έννοια, και μια εργάτρια υπό συνεργασία είναι πιο μερική από τον καπιταλιστή για τον οποίο δουλεύει.

Σχολιάζω τα παραπάνω για να πω ότι έχω την εντύπωση ότι η επίκληση του ολοκληρωμένου, σφαιρικά καταρτισμένου τεχνίτη παραπέμπει είτε στη φιγούρα του ολοκληρωμένου Ανθρώπου που ήταν το πρότυπο των ευγενών της Αναγέννησης, είτε στη φιγούρα του αστού (και δη κεφαλαιοκράτη). Αμφότερες έχουν τον χρόνο και τη δυνατότητα να καλλιεργούν τον εαυτό τους, να ανακαλύπτουν νέα χόμπι, να αναπτύσσουν δεξιότητες, να γίνεται επαΐοντες σε πολλά γνωστικά πεδία, να γνωρίζουν από μουσική αλλά και από ξιφασκία, να είναι άσσοι στη σκοποβολή αλλά και λάτρεις του Botticelli, να είναι πρώτοι στα calembours αλλά και να μπορούν να απαγγείλουν Σαίξπηρ από μνήμης. Διακινδυνεύω την εξής άποψη: η κριτική στον καταμερισμό εργασίας από τη σκοπιά του ολοκληρωμένου, πολυμαθή τεχνίτη είναι σε τελική ανάλυση μια «αριστοκρατική» κριτική. Συγκροτεί ένα αφήγημα προοδευτικής έκπτωσης από μια αρχική κατάσταση πανεπιστημοσύνης και καθολικής μόρφωσης που δεν υπήρξε ποτέ διαθέσιμη στην πλειονότητα του πληθυσμού της γης. Και ένα τέτοιο αφήγημα κληρονομούν διάφοροι συνεχιστές του Μαρξ (βλ. Braverman) που θεωρούν ότι ο καπιταλισμός φέρει μια εγγενή τάση διαρκούς αποειδίκευσης.

Ο άνθρωπος

Ενδέχεται, ωστόσο, ο Μαρξ να ασκεί την κριτική του από τη θέση και θέαση του ειδολογικού όντος. Να επικαλείται, με άλλα λόγια, τις αφηρημένες δυνατότητες του ανθρώπινου όντος και να ζυγίζει με βάση αυτές την κατάπτωση της εργάτριας υπό τον βιοτεχνικό καταμερισμό εργασίας. Εδώ στεκόμαστε φαινομενικά σε πιο ασφαλές έδαφος. Υιοθετούμε ένα εξωτερικό κριτήριο προς κάθε κοινωνικό σχηματισμό και με βάση αυτό αξιολογούμε την κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο συγκεκριμένος άνθρωπος. Όντως, μπροστά στον «ολόκληρο κόσμο παραγωγικών ορμών» που κρύβει ο άνθρωπος εντός του, η μονότονη, επαναληπτική εργασία της εργάτριας και η μονοθεματική της παιδεία αναδεικνύονται στενές και περιοριστικές.

Όμως ίσως είναι ακριβώς αυτή η νοσταλγία του Μαρξ για κάτι που δεν υπήρξε ποτέ η αιτία που τον οδηγεί στο να μακαρίζει τον φυσικό ως αρθρόποδο Ινδό επιτηδευματία και να αναπολεί την εποχή του ευρυμαθούς μάστορα. Ο Αριστοτέλης όριζε τον άνθρωπο ως ων της πόλεως, διότι η άμεση εμπειρία του ανθρωπινότητας δεν περιλάμβανε τους δούλους στα χωράφια ή τις γυναίκες κλεισμένες στις οικίες, αλλά τον πολίτη που, απαλλαγμένος από το άχθος του βιοπορισμού, μπορούσε να συμμετέχει αμέριμνος στα κοινά. Ο Βενιαμίν Φρανγκλίνος όριζε τον άνθρωπο ως κατασκευαστή εργαλείων, διότι αυτή ήταν η άμεση κοινωνική εμπειρία της πρώιμης νεωτερικής περιόδου, μιας εποχής ανακαλύψεων, εφευρέσεων και κατασκευών. Κάθε ορισμός του ανθρώπου, όσο και αν προσβλέπει στη διαχρονικότητα, αναδύεται μέσα από μια συγκεκριμένη ιστορική-κοινωνική θέσμιση και φέρει το ανεξίτηλο στίγμα της.

Η εργάτρια

Μια πιθανή έξοδος θα ήταν να υιοθετήσουμε ένα εσωτερικό κριτήριο για να μιλήσουμε για το σακάτεμα της εργάτριας στη βιοτεχνία, αντί για ένα εξωτερικό σημείο αναφοράς. Αυτό που παραμορφώνει, αυτό που περιορίζει, αυτό που καταπνίγει ο βιοτεχνικός καταμερισμός εργασίας είναι το ίδιο πράγμα που παράγει: τις ανθρώπινες δυνατότητες και επιθυμίες. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής σηματοδότησε για πρώτη φορά, όσον αφορά τον κόσμο του μόχθου, τη δυνατότητα μιας πληρέστερης ζωής, μιας ευρύτερης παιδείας, μιας μεγαλύτερης ειδικευσης, μιας ανάπτυξης των ικανοτήτων του. Και την ίδια στιγμή, με την ίδια κίνηση, στραγγάλισε κάθε τέτοια δυνατότητα. Ο «ολόκληρος κόσμος παραγωγικών ορμών» αναδύθηκε μέσα από τις ίδιες διαδικασίες που τον καθιστούν απροσπέλαστο.

Το cyborg

Με αφορμή τη δεύτερη ενότητα του κεφαλαίου, συζητήθηκε η διάσταση του ανθρώπου ως κατασκευαστή εργαλείων. Προσεγγίστηκε η σχέση ανθρώπου-εργαλείου από την οπτική του ανθρωπίνου είδους, όπου ο Άνθρωπος γίνεται καταρχήν αντιληπτός ως κοινωνικός κατασκευαστής οργάνων-εργαλείων, τα οποία θέτει στην υπηρεσία του για την εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών του. Αλλά μπορεί να υπάρξει και μια πιο δημιουργική αφήγηση που αχνοφαίνεται πίσω από τις γραμμές του μαρξικού κειμένου και παλεύει να έρθει στην επιφάνεια. Μια ανάγνωση που δεν θέτει στο κέντρο της τον Άνθρωπο, ο οποίος πλάθει και σμιλεύει όργανα-εργαλεία για τις απαιτήσεις του, αλλά μια ανάγνωση που βλέπει ένα σύνθετο δίκτυο, ένα πλέγμα ανθρώπινων και μη ανθρώπινων διαδικασιών που οδηγούν σε μετασχηματισμό τόσο των εργαλείων, όσο και του ανθρωπίνου σώματος. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, έχουμε να κάνουμε με μια συνεξέλιξη του ανθρώπου και των οργάνων-εργαλείων του, που άλλα από αυτά είναι εξωτερικά, προσαρτώνται στο σώμα και το τροποποιούν, άλλα ενυπάρχουν ήδη εντός αυτού που μάθαμε να αποκαλούμε ανθρωπινό οργανισμό και παράγουν αποτελέσματα πέραν του ανθρωπίνου σχεδιασμού. Μια προσέγγιση, με άλλα λόγια, που διανοίγει το κείμενο σε ένα παρόν και ένα μέλλον μεταανθρώπινο. Αν για την κλασική αρχαιότητα χαρακτηριστικός ορισμός του ανθρώπου ήταν το κοινωνικό όν (Αριστοτέλης) και τυπικός ανθρωπότυπος της νεωτερικότητας υπήρξε ο κατασκευαστής εργαλείων (Βενιαμίν Φρανγκλίνος), ίσως για έναν προτεινόμενο νέο ορισμό, συμβατό με την εποχή μας, να

μπορούσε να λειτουργήσει ως υπόθεση εργασίας η φιγούρα του cyborg. Από μένα είναι ναι.

Το κοινωνικό εργοστάσιο

Στην τέταρτη ενότητα ο Μαρξ αναλύει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο ο βιοτεχνικός καταμερισμός εργασίας επεκτείνεται και εκτός του εργοστασίου και απλώνεται κοινωνικά, βαθαίνοντας και οργανώνοντας και τον κοινωνικό καταμερισμό:

Δεν είναι εδώ ο τόπος να αποδείξουμε περαιτέρω πώς παράλληλα με την οικονομική σφαίρα [ο εργασιακός καταμερισμός] καταλαμβάνει και κάθε [άλλη] σφαίρα της κοινωνίας και θέτει παντού το θεμέλιο για εκείνη τη διαμόρφωση του επαγγελματισμού και των ειδικοτήτων, εκείνου του κατακερματισμού του ανθρώπου ο οποίος ώθησε τον A. Ferguson, τον δάσκαλο του A. Smith, να ξεσπάσει κραυγάζοντας: «Φτιάχνουμε ένα λαό από είλωτες, και δεν υπάρχουν διόλου ελεύθεροι άνθρωποι ανάμεσά μας» (σελ. 324, παρ. 1).

Και:

Ο κανόνας ο οποίος στον καταμερισμό της εργασίας τηρείται a priori [εκ των προτέρων] και σχεδιασμένα στο εσωτερικό του εργαστηρίου επιδρά στον καταμερισμό της εργασίας στο εσωτερικό της κοινωνίας μόνο a posteriori [εκ των υστέρων] ως εσωτερική, βωβή φυσική αναγκαιότητα⁷, η οποία γίνεται αντιληπτή στο βαρόμετρο των αγοραίων τιμών και υποτάσσει την ακανόνιστη αυθαιρεσία των εμπορευματοπαραγωγών (σελ. 326, παρ. 1).

Έχει ενδιαφέρον ο βαθμός στον οποίο η θέση αυτή απηχεί μελλοντικές αναλύσεις του Τόνι Νέγκρι και λοιπών θεωρητικών της Αυτονομίας για το «κοινωνικό εργοστάσιο». Με την κατηγορία αυτή οι θεωρητικοί της Αυτονομίας προσπαθούσαν να διαχωριστούν από τους παλιούς συντρόφους τους που επέμεναν στην κεντρικότητα του βιομηχανικού εργάτη.

Από μια άποψη το να μιλάμε για κοινωνικό εργάτη είναι στην πραγματικότητα μια ταυτολογία, γιατί δεν είναι δυνατό να μιλήσει κανείς για εργάτη παρά μόνο σαν κοινωνικό εργάτη, θα ήθελα να ξέρω τι μπορεί να σημαίνει εργάτης του εργοστασίου αν όχι το αποτέλεσμα μιας σειράς συνθηκών αναπαραγωγής αυτού του εργάτη του εργοστασίου. Θα ήθελα να ξέρω τι μπορεί να σημαίνει εργοστασιακός τρόπος παραγωγής αν όχι το γεγονός ακριβώς ότι το κεφάλαιο ηγεμονεύει και κυριαρχεί πάνω σε όλες τις συνθήκες παραγωγής που διευρύνονται κοινωνικά. Φυσικά το κεφάλαιο συχνά ανασυνθέτει την έννοια της παραγωγής και της αξίας ξεκινώντας από την κυκλοφορία: αυτή όμως η μυθοποίηση δεν πρέπει να συγχέεται με το αίνιγμα της κυκλοφορίας, με το γεγονός δηλαδή πως μέσα στην κυκλοφορία, μέσα στην ολότητα της, ορίζεται εκείνο το υπερπροϊόν που είναι η πραγματοποίηση της

⁷ Βωβή φυσική αναγκαιότητα. Στο γερμανικό πρωτότυπο *stumme Naturnotwendigkeit*. Σε διαφορετικό πλαίσιο, στο κεφάλαιο για τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, ο Μαρξ θα κάνει λόγο για *stumme Zwang, mute compulsion*, βωβό εξαναγκασμό «των οικονομικών σχέσεων [που] σφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη επί του εργάτη» (σελ. 693, παρ. 1).

παραγωγής. Αυτό το αίνιγμα πρέπει να αποκαλυφθεί και να προσαρμοστεί ξανά στις κυρίαρχες σήμερα κοινωνικές συνθήκες παραγωγής, στην ανάδυση της κυκλοφορίας. Η εργασία σαν πηγή αξίας αποκαλύπτεται από την πράξη εκμετάλλευσης στο εργοστάσιο, μέσα στην παραγωγική διαδικασία, αλλά αυτή η εκμετάλλευση επεκτείνεται υποχρεωτικά από την κυκλοφορία και επομένως θα πρέπει να αναγνωριστεί μέσα στην κυκλοφορία.

Κατά συνέπεια όταν μιλάμε για κοινωνικό εργάτη, στην ουσία επιβεβαιώνουμε μια στοιχειώδη μαρξιστική αλήθεια, αλήθεια που οι συνθήκες της πάλης του προλεταριάτου σήμερα μας επιβάλλουν να προτείνουμε σαν κεντρική [Νέγκρι, Αντόνιο (1983). Από τον εργάτη-μάζα στον κοινωνικό εργάτη (ο ιταλικός Μάης). (Χ. Νάσιος, μτφ.). Κομμούνα/Θεωρία 4. σελ. 51-52].

Τα πέτρινα χρόνια

Από την εναρκτήρια φράση του κεφαλαίου ο Μαρξ μας πληροφόρησε ότι η χαρακτηριστική εποχή της βιοτεχνίας καταλάμβανε την περίοδο από τα μέσα του 16^{ου} μέχρι το τελευταίο τρίτο του 18^{ου} αιώνα. Κλείνοντας το κεφάλαιο, ο συγγραφέας επιχειρεί μια όχι και τόσο ευμενή αποτίμηση για το κεφάλαιο της περιόδου αυτής:

Στη διάρκεια της περιόδου της καθαυτό βιοτεχνίας, δηλαδή της περιόδου στην οποία η βιοτεχνία είναι η κυρίαρχη μορφή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, η πλήρης επιτέλεση των ιδιαίτερων τάσεων της προσκρούει σε πολύπλευρα εμπόδια. [...] από τον 16^ο αιώνα μέχρι την εποχή της μεγάλης βιομηχανίας το κεφάλαιο αποτυγχάνει να κατακυριεύσει τον συνολικό διαθέσιμο εργάσιμο χρόνο των βιοτεχνικών εργατών, οι βιοτεχνίες είναι βραχύβιες... (σελ. 337, παρ. 1 και 3).

Αξίζει να μνημονεύσουμε από το κεφάλαιο 8 για την Εργάσιμη Ημέρα ότι πρόκειται ακριβώς για την ίδια περίοδο όπου διαπιστώθηκε μια βαθμιαία επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας. Ήδη από τον 16^ο αιώνα μηχανισμοί απόσπασης απόλυτης και σχετικής υπεραξίας συνυπάρχουν: καταμερισμός εργασίας και αύξηση της παραγωγικότητας μαζί με παράταση της εργάσιμης ημέρας. Φαίνεται, όμως, ότι η μορφή της βιοτεχνίας δεν ήταν αρκετή ώστε να κάμψει τις αντιστάσεις των εργατών και να επιβάλλει εργασιακή πειθαρχία. Γι' αυτό και κυριάρχησε ως στρατηγική του κεφαλαίου η αύξηση του εργάσιμου χρόνου, δηλαδή τεχνικές εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης βασισμένες στην απόλυτη υπεραξία. Όταν η εργατική ανυποταξία επεκτάθηκε και στη διεκδίκηση λιγότερων ωρών εργασίας, το κεφάλαιο αναγκάστηκε να αναζητήσει λύσεις στην τεχνολογική καινοτομία και στη εκμηχάνιση της παραγωγής, δίνοντας έτσι μεγαλύτερη έμφαση στη σχετική υπεραξία.